

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ВІННИЦЬКИЙ ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕДЖ»

НАДЯ СКРИПНИК

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Термінологічний словник
Практичні завдання
Тестові завдання

Вінниця 2025

УДК 811.161.2'36(075.8+058)

С45

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Комунального закладу вищої освіти
«Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»
Протокол № 6 від 18 грудня 2025 р.

Рецензенти

Діброва Ольга Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри педагогічної освіти та гуманітарних дисциплін Комунального закладу вищої освіти «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія» Полтавської обласної ради.

Лебедь Юлія Борисівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри зарубіжної літератури та основ риторики Комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж».

Скрипник Н. І.

С45 Історична граматики української мови. Термінологічний словник. Практичні завдання. Тестові завдання : навчально-методичний посібник / Надія Скрипник. – Вінниця : ВГПК, 2025. – 60 с. (електронне видання)

Навчальний посібник з історичної граматики української мови призначений для здобувачів вищої освіти галузі знань А Освіта спеціальності А4 Середня освіта предметної спеціальності А4.01 Середня освіта (Українська мова і література).

Посібник складається з двох частин. Перша частина вміщує термінологічний словник, а друга частина вміщує практичні та тестові завдання. Термінологічний словник розкриває найважливіші лінгвістичні поняття з навчальної дисципліни. Практичні завдання – це основа засвоєння будь-якої дисципліни, адже вони перетворюють знання з теорії на реальні вміння й навички. Тестові завдання – це сукупність вправ для визначення рівня знань здобувачів освіти, якості засвоєння ними матеріалу.

Посібник укладено для вивчення «Історичної граматики української мови» у закладах вищої освіти і загалом для всіх студентів-філологів, учителів-словесників, науковців-лінгвістів, знавців і дослідників історії української мови.

УДК 811.161.2'36(075.8+058)

© Скрипник, 2025

© Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж, 2025

ЗМІСТ

Передмова	3
Термінологічний словник	5
Практичні завдання	31
Вступ. Загальні засади історичної граматики української мови	31
Фонетична система української мови в діяхронії	33
Граматична система української мови в діяхронії	36
Тестові завдання	38
Змістовий модуль 1. Теоретичні проблеми історії української мови	38
Змістовий модуль 2. Фонетична система української мови в діяхронії	41
Змістовий модуль 3. Граматична система української мови в діяхронії	46
Перелік теоретичних питань для підготовки до семестрової підсумкової атестації	52
Додатки	55
Список використаної літератури	59

Передмова

«Історична граматики української мови» є освітнім компонентом історико-лінгвістичного напрямку, адже саме він дає можливість простежити шляхи становлення й розвитку мовної системи, зрозуміти внутрішні закони її еволюції та логіку сучасних мовних явищ, що має вагоме значення для формування мовознавчого світогляду здобувачів освіти філологічних спеціальностей.

Предмет вивчення історичної граматики української мови – фонетичні та граматичні зміни, що відбувалися на певних етапах розвитку мовної системи, установлення причин, які зумовлювали ці зміни, та їх відображення в сучасній українській мові.

Об'єкт вивчення – мова в її історичному розвитку від найдавніших часів до сучасності.

Історію мови поділяють на дві складові: **власне історію мови**, що досліджує формування літературної мови, її стилі, лексику, фразеологію, а також частково графіку й орфографію, та **історичну граматику**, яка охоплює вивчення історичної фонетики, морфології, синтаксису із залученням графіки й орфографії.

Запропонований навчальний посібник створено з метою систематизувати матеріал з історичної граматики української мови у доступній та структурованій формі. Особливу увагу приділено еволюції фонетичних процесів, змінам у системі іменних та дієслівних форм, становленню граматичних категорій, а також взаємодії внутрішньомовних і зовнішніх чинників, які впливали на розвиток української граматичної структури.

Історична граматики української мови пов'язана з філологічними дисциплінами, зокрема сучасною українською літературною мовою, українською діалектологією, з історією української літератури, вступом до мовознавства, старослов'янською мовою, а також із освітніми компонентами нефілологічного циклу, передусім з історією, археологією, етнографією, українознавством, історією української культури.

Навчальний посібник сприятиме розвитку компетентностей, необхідних для розуміння загальних закономірностей і тенденцій розбудови фонетичної та граматичної систем сучасної української мови.

Навчальний посібник містить практичний матеріал, термінологічний словник, тестові завдання, перелік теоретичних питань для підготовки до семестрової підсумкової атестації. Практичний матеріал подано й упорядковано потемно до всіх розділів посібника. У кінці навчального посібника подано список використаної літератури, з уведенням до нього праць, що стосуються всіх частин посібника. Список упорядковано за сучасними вимогами щодо подання літератури та з уніфікуванням усіх частин бібліографічного опису праць.

Знання історичних змін у фонетиці, морфології та синтаксисі є не лише теоретично важливими, а й практично необхідними: вони формують уміння пояснювати сучасні норми, бачити походження граматичних форм, грамотно аналізувати давні й новітні тексти.

Структура посібника орієнтована на потреби здобувачів освіти і викладачів закладів вищої освіти, але він може бути корисним і всім, хто цікавиться історією української мови. Матеріал подано логічно й послідовно.

Гадаємо, що цей посібник не лише допоможе читачеві глибше зануритися в історію української мови, а й сприятиме формуванню наукового мислення, розвитку навичок аналізу, узагальнення й критичного осмислення мовних фактів. Розуміння минулого нашої мови є важливою умовою усвідомлення її сучасності та прогнозування шляхів подальшого розвитку.

З побажаннями плідної праці та зацікавленого вивчення.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

Аналогія – уподібнення, наближення в якомусь відношенні (аж до повної уніфікації) однієї мовної одиниці до іншої (як правило, поширенішої, продуктивнішої, регулярнішої або просто знайомішої для мовця) на підставі вже наявної їх подібності – формальної або значеннєвої.

Аорист (грец. *aoristos*, букв. — неозначений) — проста форма минулого часу, яка виражала єдину, моментальну або тривалу нерозчленовану дію, що відбувалася в минулому.

Апокопа (грец. *ἀποκοπή* – відсікання), усічення – опускання одного чи кількох звуків у кінці слова внаслідок акцентно-фонетичних процесів, що призводять до скорочення слова.

Асиміляція (від латин. *assimilatio* – уподібнення) – артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення; артикуляція, потрібна для вимови одного звука, зазнає змін під впливом артикуляції сусіднього звука.

Астериск (грец. *aster* – зірка) (**зірочка**) — спеціальний знак * на початку кожної окремо вживаної гіпотетичної одиниці (будь-який звук чи праформа (архетип) праслов'янської мови).

Атематичні дієслова – у давніх слов'янських мовах ряд безсуфіксних дієслів, у яких особові форми та інфінітив утворювалися безпосереднім приєднанням закінчення до кореня, що збігався з основою.

Афікс, формант (лат. *affixus* – прикріплений, причеплений) — частина слова, що вносить зміну у значення кореня.

Африка́та – приголосний звук зі складною зімкнено щільною артикуляцією.

Б

Балто-слов'янська мовна спільність – гіпотетична єдність у далекому минулому слов'янських і балтійських груп мов. Ґрунтується в основному на великій подібності у їхній лексиці. Балто-слов'янська мовна єдність чи прмова – одна з класичних проблем індоєвропейського мовознавства.

Безособові форми на -но, -то – незмінна форма дієслова, що розвинулася в давньоукраїнський період на основі нечленних пасивних дієприкметників мин. часу (напр., *стелено, везено, кинуте, мито* – *скам'янілі форми наз. відм. одн. сер. р.*). З іншими нечленними дієприкметниками вказані форми втратили первинну функцію означення, словозмінну парадигму й перетворилися на незмінні форми з функцією присудка в безособових реченнях.

Безсполучникове речення – це складні синтаксичні утворення з двома чи кількома предикативними центрами, без формальних показників синтаксичного зв'язку між частинами. За граматичним оформленням становили окремий тип складних речень, відмінний від структури складносурядних та складнопідрядних речень. А за семантичними особливостями зближувалися зі складними сполучниковими реченнями, відображаючи між частинами такі смислові зв'язки, як у складносурядних і складнопідрядних реченнях. З урахуванням цього й здійснювалася класифікація безсполучникових речень, але через відсутність у них спеціальних показників синтаксичного зв'язку між частинами така класифікація повністю не збігалася із класифікацією складносурядних і складнопідрядних речень. Відповідно до семантики сполучникових складних речень безсполучникові поділялися на конструкції з однорідними і неоднорідними складовими частинами.

В

Вигуки і звуконаслідування — категорія слів, що не виражають ніяких смислових відношень і зв'язків, а виступають тільки засобом вираження емоцій безвідносно до інших мовних одиниць. На давньоукраїнському ґрунті вигуківі слова були представлені великою мірою — первинні (о, охъ) і вторинні

(горе, аминь). Але з давніх писемних пам'яток відомо небагато вигуків, оскільки їх властивий розмовний характер, а народнорозмовне невеликою мірою відобразилося в давніх писемних творах.

Видова категорія — граматична категорія, що розрізняє завершену й незавершену дії.

Випадні голосні — звуки, що випадають у корені або суфіксі при словозміні чи словотворенні, тобто чергуються з нулем звука. В сучасній українській мові такими є насамперед голосні **о, е**: *сон — сну, снитись; пень — пня, вересень — вересня; писок — писка*.

Відкритий склад — склад, що закінчується на складотворчий звук (голосний або в деяких мовах сонорний **р, л**).

Внутрішня граматична аналогія — взаємовплив однієї форми слова на іншу в межах однієї парадигми.

Вокалізм — система голосних звуків певної мови.

Вставні звуки — див. епентеза.

Г

Гаплогія (від грец. *haplos* — простий та *logos* — слово, вчення) — спрощення звукового складу слова внаслідок дисимілятивного випадання двох сусідніх близьких за звучанням складів.

Генеалогічна (грец. *genealogia* — родовід) класифікація мов — вивчення і групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (спільного походження від прамови).

Гемінати (від лат. *gemino* «подвоюю») — подвійні приголосні, дві однакові приголосні в складі слова (наприклад, *pletti, *metti).

Гіатус (лат. *hiatus* — щілина, отвір) (**міжсловне зіяння**) — збіг кількох голосних на межі двох слів, із яких перше закінчується голосним, а друге — починається.

Гіпотеза (грец. *hypothesis* — основа, припущення) — наукове припущення, яке висувають для пояснення певних явищ дійсності; будь-яке припущення, що потребує підтвердження.

Глаголиця — різновид давньої слов'янської азбуки.

Глотогенез — походження і розвиток мови.

«Гражданський» шрифт («гражданка») — тип давнього східно слов'янського письма, який характеризувався заокругленим накресленням літер, в ідсутності надрядкових знаків наголосу і титл.

Граматика (грец. *grammatikē*, від *gramma* — літера) —

1) будова мови, тобто система способів словотворення, морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій;

2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови.

Граматична категорія (грец. *kategoria* — ознака) — сукупність однотипних граматичних значень, або граем, об'єднаних певним змістом.

Графіка (грец. *graphikē*, від *graphō* — пишу) —

1) сукупність усіх засобів письма (у звуковому письмі — літер і допоміжних знаків), які використовують для передавання звукової мови;

2) розділ мовознавства, що вивчає форми літер і співвідношення їх та звуків мови.

Д

Давальний відмінок — це форма вираження об'єкта, якого стосувалися дія або стан, що відбувалися на користь чи на шкоду даному об'єкту, спрямовувалися на нього або просто здійснювалися у сфері його сприймання. Для давньоукраїнської мови специфічним був власне давальний відмінок у придієслівній позиції як форма позначення об'єктів, залежних від дієслів. У приіменній позиції вживалися давальний, залежний від прикметників, що оформляв назву особи чи предмета, у відношенні до яких проявлялася ознака, і давальний означальний, що залежав безпосередньо від наявного в реченні іменника й виконував при ньому роль означення. Давальний подвійний пов'язувався синтаксичним зв'язком із дієсловом і належною до дієслівної конструкції іменною частиною мови. Давальний самостійний вживався для оформлення другорядноприсудкових та обставинних зворотів, які мали в основі субстантивоване слово в давальному відмінку й узгоджений з ним дієприкметник (рідко прикметник чи іменник), що виконував предикативну функцію.

Давній писемний період — це продовження розвитку власних писемних традицій унаслідок впливу мовних і позамовних чинників (становлення

Києворуської держави, поширення християнства, поява писемних творів та ін.); це самостійний розвиток української мови як нагромадження достатньої кількості змін і усталення їх як окремої мовної системи.

Давноминулий час – дієслівна форма минулого часу, яка виражає дію, що передувала іншій минулій дії.

Давньокиївська мова – наддіалектна писемно літературна мова, якою користувались у Русі (давньоруська).

Давньоруська мова – це літературно-писемна мова доби Київської Русі.

Давньоукраїнський період – це період розвитку української мови як лінгвосистеми, основні риси якої чітко виділялися в XI-XIII ст., а системного характеру набули в XIV-XV ст. (перехід [e] в незмінне [i] (сніг), перетворення звуків [o], [e] в новозакритих складах (кунь, ніч), ствердіння приголосних перед [e], [и] (весна, зима), виникнення протетичного [г] (горіх), стягнення форм множини прикметників (добрі), занепад дієслова яти, поява суфікса -ува-, вживання прийменника по з місцевим відмінком тощо).

Двоїна – граматична категорія числа, вживана для позначення двох осіб або парних предметів. Була відома ще в індоєвропейській прамові, від якої успадкована спільнослов'янською, а від неї – усіма слов'янськими мовами; тепер зберігається лише в окремих діалектах. Двоїна мала свої відмінкові форми, відмінні від форм однини та множини.

Двоскладні речення – це прості речення із двочленним предикативним центром (підметом і присудком) – самодостатнім у вираженні змісту речення або доповненим другорядними членами, необхідними для розкриття змісту. Підмет виражався іменними частинами мови, рідше дієсловами, прислівниками, службовими частинами мови, а присудок дієслівний – особовими формами дієслів, іменний – іменними частинами мови з дієслівною зв'язкою *byti або без неї. Порядок розміщення членів у двоскладних реченнях був вільним, з частим розривом компонентів групи підмета й групи присудка, розміщенням між головними другорядних і навпаки.

Деназалізація (лат. *de* – префікс на позначення відміни, скасування *nasuŝ* – ніс) – втрата носовими назального призвуку у вимові, тобто перетворення їх на ротові.

Депалаталізація (від латин. *de...* – префікс зі значенням відділення, припинення, скасування, усунення й *палаталізація*), **диспалаталізація** – утрата м'якості приголосними.

Державний писемний період – це подальше вдосконалення писемної системи на основі кириличної графіки, продовження власних давніх писемних

традицій і використання удосконаленої, пристосованої до слов'янської мови системи кириличного письма.

Детермінатив (*лат. determinare — визначити*) (основотворчий суфікс) — показник належності слова до певного класу імен.

Дивергенція (*лат. divergere — розходитися*) — історичний процес розвитку мови, внаслідок якого вона розпадається на дві або більше мов (перетворення її діалектів на окремі мови).

Дисиміляція — фонетичне явище, при якому відбувається заміна в слові одного з двох однакових чи подібних звуків іншим артикуляційно близьким.

Диференціація — одна з властивостей процесу історичного розвитку мов, коли виявляється тенденція діалектів відокремитися і сформуватися в окремі мови.

Дифтонг — поєднання двох голосних звуків в одному складі.

Дифтонгічне сполучення — сполучення типу дифтонга, яке складається з голосного звука з наступним сонорним.

Діакритичні знаки, діакритики — надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, які вживаються у літерних системах письма для заміни чи уточнення значень окремих літер.

Діалéкт — відгалуження від загальнонародної мови, на якому говорить частина племені, народності або нації, пов'язана територіальною, соціальною чи професійною спільністю.

Діахронічне (*грец. dia — префікс на позначення взаємності, завершеності і chronos — ніс*) історичне мовознавство — галузь мовознавства, що розглядає мову в її історичному розвитку.

Діахронія — історичний розвиток мови; дослідження мови в її історичному розвитку.

Дієреза — втрата звука чи складу в мовленнєвому потоці. Напр., після занепаду зредукованих голосних ъ, ь утворилися нові групи приголосних здн, ждн, лнц, рдц, рнч, слн, стл, стц, сткл, рстн тощо, які у вимові й на письмі втрачають д, т, л, н: *борозна < бороздьна, вісник < вѣстьникъ, серце < сьрдѣце, місце < мѣстьце* та ін.

Дієприкметник — відмінювана дієслівна форма, що передавала ознаку за дією.

Дієприслівник — незмінна форма дієслова, що виражає дію або стан як ознаку дії або стану і має ознаки дієслова й прислівника.

Дієслово — змінна, повнозначна частина мови, що об'єднує слова зі значенням дії або стану предмета як процесу й оформляє його граматичними категоріями виду, перехідності-неперехідності, стану, способу, часу, особи.

Ділові пам'ятки XI-XV ст. — це твори офіційно-ділового спрямування («Руська правда» XI ст., «Грамоти XIV ст.», «Українські грамоти XV ст.» та ін.).

Довгі голосні — голосні звуки, тривалість артикуляції яких довша звичайної. Д. г. були властиві для праслов'янської мови, у якій вони виконували фонематичну функцію.

Додаток — другорядний член речення, що позначав предмет, явище, абстрактне поняття, яких стосувалися дія, стан чи інша предикативна ознака. Додатки поділялися на прямі й непрямі. Прямі при перехідних дієсловах виражалися формою знах. відм. іменників без прийменника, а при перехідних дієсловах із запереченням — формою род. відм. імен. Функцію непрямих виконували іменники в непрямих відмінках з прийменниками та без них, займенники в непрямих відмінках, субстантивовані прикметники, дієприкметники. У подальшому стабілізувалося використання форм слів для вираження прямих і непрямих додатків, які мають певні засоби вираження й відповідні місця розташування в реченні.

Додержавшій писемний період — це час зародження, формування й актуалізації писемного способу вираження думок, необхідний етап внутрішнього розвитку слов'янських племен у період їх консолідації й переходу до державного життя.

Дописемний період — це тривалий період розвитку української мови, що охопив розвиток племінних, згодом діалектних мовних ознак; час зародження, визрівання, накопичення і систематизування мовних рис, що й дали близько XI ст. початок писемній українській мові, традиції якої відобразилися в перших тогочасних писемних джерелах.

Дослідження писемних пам'яток — це вивчення мовно-стильових ознак давніх писемних творів на зразок «Пам'ятки книжкового мистецтва : Українська рукописна книга» Я. П. Запаска (Львів, 1995р.), «Євсевієве Євангеліє» за ред. В. В. Німчука (Київ, 2001 р.), «Галицько-Волинський літопис» за ред. М. Ф. Котляра (Київ, 2002 р.) й ін.

Друге повноголосся — розвиток повноголосих форм -оро-, -оло-, -ере-, -еле, коли перед [r], [l] стояли зредуковані [ъ], [ь], а після — ще один приголосний.

Е

Екстралінгвальний (лат. *extra* — поза, зовні і *lingua* — мова) — такий, що стосується позамовних ознак, причин тощо.

Енкліти — слово, яке не має власного налосу й приєднується до попереднього (*хотів би, скажи-бо*).

Епентéза — поява додаткового звуку у складі слова.

Етапи розвитку письма — це додержавні періоди (піктографічне, ідеографічне, складове й літерно-звукове письмо) й державні періоди (устав XI – XIV ст. — урочисте письмо з прямими, старанно намальованими літерами, півустав із XIV ст. — письмо з малими буквами, порівняно з уставом, не завжди прямими й однаковими, скоропис із XIV ст. — письмо для швидкого писання, а не для збереження геометричності й краси літер); півустав — основа шрифтів у період запровадження гражданки, функціонує дотепер.

Етимологія (грец. *etymon* — основне позначення і *logos* — слово, вчення) — розділ мовознавства, який вивчає первинну семантику, походження й етапи розвитку слів та морфем.

Етимологічні голосні — первинні чи давні звуки, запозичені з праслов'янської мови.

Є

Єр, йор — назва літери ѣ у кирилиці. У старослов'янських, давньоукраїнських та інших слов'янських пам'ятках позначала редукований голосний заднього ряду. Внаслідок занепаду редукованих звук ѣ у слабкій позиції зник, а в сильній перейшов у [о]: укр. *сон* — *сну* (з *сънъ* — *съна*).

Єри — назва літери ы у кирилиці. Складена з двох кириличних літер — ѣ («єр») та і («і»), чим і пояснюється її назва.

Займенник — самостійна змінна частина мови, що вказує на предмети, особи, ознаки, кількість, але не називає їх.

Закон відкритого складу — закон, за якого звуки в межах складу розташовувалися за принципом висхідної звучності із голосним чи р, л у кінці або склад містив один складотворчий сонант.

Закон складового сингармонізму (грец. *syn* — разом і *harmonia* — співзвучність) — закон, за якого звуки в складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду передньої і непередньої артикуляції: палаталізовані приголосні поєднувалися з голосними передньої артикуляції, непалаталізовані — з голосними непередньої артикуляції.

Закритий склад — склад, що закінчується на нескладотворчий (приголосний) звук.

Знахідний відмінок — форма вираження іменних членів речення, що зазнавали найближчого й найповнішого синтаксичного впливу з боку дієслівних членів речення. За характером перехідної дії й відношення до неї об'єкта, позначеного формою знахідного відмінка, у писемній українській мові виділялися знахідний зовнішнього об'єкта, що оформляв назви об'єктів, які існували поза дією, поширюваною на них, і знахідний внутрішнього об'єкта, вживаного для оформлення назв об'єктів, що виникають, створюються в результаті дії, вираженої перехідним дієсловом. Особливу групу знахідного відмінка прямого додатка становили форми знахідного напівпредикативного. До таких конструкцій належав другий знахідний, функція якого полягала в оформленні дієприкметника (рідко прикметника чи іншої іменної форми).

Звукове письмо — тип письма, в якому графічні знаки позначають склади або окремі звуки.

Зовнішня граматична аналогія (грец. *analogia* — відповідність) — вплив граматичної форми одного слова на аналогічну за своєю граматичною функцією граматичну форму іншого слова, що належить до іншого типу словозміни, в межах одного граматичного класу слів.

Зредуковані звуки — спільнослов'янські ультракороткі голосні /ъ/, /ь/, що виникли внаслідок редукції індоєвропейських /й/ та /ї/.

Зумовлені звукові зміни — виокремлюваний в історичній фонетиці тип звукових змін, які відбуваються лише за певних умов.

Ікавізм — особливість фонетичної системи мови, обумовлена появою звука [i] на місці звуків [o], [e], [ɛ].

Іменник — повнозначна змінна частина мови, яка об'єднує слова з предметним значенням, оформленим граматичними категоріями роду, числа, відмінка.

Імперфект (лат. *impedectus* — незакінчений, недоконаний) — проста форма минулого часу, що виражала дію в минулому, тривалу і не обмежену в часі, а також дію повторювану.

Індоєвропейські мови — родина споріднених мов, до якої входять індійська, іранська, слов'янська, балтійська, германська, романська, кельтська, грецька, албанська, вірменська групи мов.

Інфінітив (пізньолат. *infinitus* — неозначений) — незмінна дієслівна форма, що передає невизначену в часі, числі та особі дію.

Історична (діахронічна) фонетика — галузь історії мови, що досліджує змінну звуковій будові з фонетичного та фонологічного поглядів у їх нерозривному взаємозв'язку від найдавнішого періоду мовного існування до сьогодні.

Історична морфологія (грец. *morphē* — вид, форма і *logos* — вчення) — розділ історичної граматики, що досліджує становлення і розвиток граматичних категорій (числа, виду тощо), граматичних форм (іменних, дієслівних флексій та ін.), будови і творення відмінюваних і невідмінюваних слів.

Історичний синтаксис — розділ історичної граматики, що вивчає зміни в синтаксичній системі мови від найдавніших часів до сьогодні.

Історичні чергування — фонемні чергування, появу яких неможливо пояснити позиційними умовами.

Історія української мови — наука, що вивчає походження, становлення, основні тенденції історичного розвитку української мови.

К

Камора (̣) – діакритичний, або надрядковий, знак, який вказував, що літера, біля якої він написаний, позначає м'який приголосний, наприклад сонорні [р'], [л'], [н'].

Категорія відмінка — це індоєвропейська за походженням граматична категорія (із виділенням семи відмінкових форм), яка була успадкована праслов'янською мовою, а далі й українською. Відмінкові форми іменників зазнали суттєвих змін унаслідок дії закону відкритого складу, занепаду редукованих у писаний період і під час формування нових типів відмінювання іменників за родовим принципом.

Категорії дієслова — це граматичні категорії числа (одн., мн., дв.), особи (1, 2, 3) способу (дійсного, умовного й наказового), стану (активного, зворотного та пасивного), часу (теперішнього, аориста, імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта й майбутнього), виду (доконаного й недоконаного). Усі граматичні форми виражалися за допомогою особових і неособових закінчень, у творенні виду розвинулася префіксація.

Категорії займенників — це граматичні категорії числа (одн., мн., дв.) й відмінка (шість відмінкових форм) усіх займенників та категорію роду неособових, крім *кьто*, *чьто* та похідних від них займенників. До особових належали слова *я*, *ти*, *ми*, *ви* і зворотний *себе*, що виконували роль підмета й додатка; на українському ґрунті до них приєднався ще вказівний займенник *онь* (*оно*, *она*) для вираження третьої особи однини. Неособові — це вказівні, питальні, відносні, неозначені, заперечні, присвійні займенники.

Категорія особи — відношення дії і її суб'єкта до особи, мовця.

Категорії прикметників — це граматичні категорії роду, числа і відмінка, які з індоєвропейської доби збереглися на спільнослов'янському ґрунті, а потім і на українському. У давньоукраїнській мові виділялися граматичні категорії роду прикметників (чол., сер., жін.), числа (одн., мн., дв.) і відмінка (наз., род., дав., знах., оруд., місц., клич.), а також форми вияву ознак — вищий і найвищий ступені порівняння. Типи відмінювання прикметників визначалися й далі за їх основами, але більшої ваги набувала граматична категорія роду, що лягла в основу становлення нових типів відмінювання ад'єктивів.

Категорія способу — відношення названої дієсловом дії до дійсності.

Категорія часу — відношення дії або стану до моменту мовлення чи іншої дії або стану.

Кирилиця — різновид давньої слов'янської азбуки, сучасним варіантом якого користуються українці. Це слов'янська азбука, названа в честь просвітителя Кирила (Костянтина) як її творця, що охоплювала 24 літери грецького уставного письма.

Кількісні чергування — зміни однакових фонем за місцем утворення, але різних за довжиною тривалістю (наприклад, *ї/ї*, довгі та короткі голосні однакової якості, але різної довжини).

Класи дієслів — групи дієслів залежно від характеру основи теперішнього часу чи інфінітива. У праслов'янській мові за основою теперішнього часу дієслова поділялися на 5 класів, а за основою інфінітива — на 6 класів.

Кличний відмінок — це форма вираження звертань, у ролі якого могли виступати іменники чоловічого й жіночого родів і нечленні прикметники чоловічого й жіночого родів. Форми кличного відмінка в писемних пам'ятках могли замінюватися формами називного відмінка. Українська мова до сьогодні зберегла з відповідними змінами кличний відмінок для вираження звертань, хоч використовує і називний відмінок.

Конвергенція (лат. *convergo* — *сходжусь, наближаюсь*) (інтеграція) — збіг двох чи більше однорідних одиниць (звуків, слів тощо) в одну; зближення і збіг двох мов унаслідок контактування.

Консонантизм — система приголосних звуків певної мови.

Контракція — стягнення (повних форм).

Корінь — носій реального значення слова.

Короткий звук — той, який має меншу тривалість порівняно з довгим при тому ж темпі мовлення (графічна позначка *˘*).

Л

Лабіалізація (від латин. *labialis* — *губний*) — вимова звуків, коли губи витягуються вперед і заокруглюються, змінюючи розмір ротової порожнини, що впливає на зміни якості звука.

Літописні пам'ятки XI - XV ст. – це твори літописного характеру («Повість минулих літ» XII ст., «Київський літопис» XII ст., «Галицько-Волинський літопис» XIII ст. та ін.).

М

Майбутній час – це граматична форма, що виражала дію, яка має відбутися, і охоплювала давні (просту й дві складені) та нові (складені) форми майбутнього часу.

Метатéза – перестановка звуків або складів у слові внаслідок асиміляційних чи дисиміляційних процесів.

Минулий час – це граматична форма часу, що мала чотири види – *аорист* для позначення необмеженої дії, *імперфект* для вираження тривалої дії, *перфект* для позначення завершеної дії, результату дії і *плюсквамперфект* для вираження дії, що відбувалася перед іншою минулою дією.

Місцевий відмінок – це форма вираження місця й часу дії чи стану. Первинною його функцією була функція позначення місця дії або стану, на основі якої розвинулася функція вираження часу дії чи стану. Безприйменниковий місцевий відмінок часто використовувався з названими функціями у давньоукраїнських пам'ятках. Водночас простежувалося й використання прийменникових конструкцій у функції місцевого відмінка. У процесі співіснування безприйменникових і прийменникових форм перевагу отримали прийменникові й закріпилися як основні форми вираження місцевого відмінка іменників.

Мовна сім'я – сукупність мов, утворених на основі однієї прамови.

Монофтонг (від грец. *μονός* – один, єдиний і *φῶνός* – звук) – простий голосний звук.

Монофтонгізація (грец. *Monos* – один і *phthongos* – звук) – процес перетворення дифтонгів на однозвуки (кінець слова й перед приголосними); розпад двозвука на окремі фонemi (перед голосним).

Н

Навчальна література — це підручники на зразок «Історична граматика української мови» О. П. Безпалька, М. К. Бойчука, М. А. Жовтобрюха та ін. (Київ, 1962р.), монографії «Історична морфологія української мови» Є. П. Бевзенка (Ужгород, 1960р.), «Нариси з історичної морфології української мови» у 2-х ч. Є. П. Самійленка (Київ, 1964р., 1970р.), колективна праця «Історія української мови» у 4-х кн. (Київ, 1978, 1979, 1983 рр.) й інші.

Назалізація (франц. *nasalisation* — *носовий*) — артикуляція звуків, при якій опускається увула і струмінь повітря виходить через рот і ніс.

Назва Русь — це спільнослов'янське утворення, що відоме з часів підкорення готами українців і поширення на них верховного права. Назва Русь позначала спочатку тільки землю полян, згодом — князівства Східної України, Київщини, Чернігівщини й Переяславщини і як державно-політичний термін могла охоплювати всю територію Київської Русі, але як етнічне поняття довго стосувалася лише сучасної України.

Назви Україна — спільнослов'янське утворення, що виникло від слова край (украї) за допомогою суфікса -ін-а; у своєму становленні зазнало зміни семантики від значення “крайня межівна земля”, до “менша просторова одиниця” і “земля, край, держава”. Слово Україна як назва Переяславської землі первинно позначало землі у краю тогочасної Русі (1187 р.), насамперед на її півдні. У період козацьких повстань слово Україна — назва наддніпрянських земель, а з виникненням УНР у 1918 р. — офіційна назва Української держави.

Називний відмінок — це форма простого називання предметів і явищ, синтаксично не підпорядкованих ніяким іншим компонентам висловлювання. На давньоукраїнському ґрунті називний відмінок міг виконувати функції підмета, присудка, означення й додатка, з яких остання функція занепала. Особливого поширення набув другий називний відмінок — іменна частина складеного присудка, яка не відрізнялася формою відмінка від підмета. Називний предикативний виражав постійну ознаку суб'єкта (вказуючи на спорідненість, походження, ім'я, конкретне й абстрактне поняття) і тимчасову, змінну ознаку (вказуючи на стан, посаду, вид діяльності, становище, якісну ознаку особи чи предмета).

Народна етимологія — назва, яка вживається (на противагу науковій етимології) щодо фактів хибного розуміння походження або значення мовної

одиниці, коли їй на основі випадкової формальної подібності або тотожності з іншою одиницею, знайомішою мовцеві, помилково приписуються і значення чи мотивація, аналогічні цій останній. Ґрунтується на основі дії аналогії.

Напівустав — графічний різновид письма, що розвинувся всередині XIV ст. З уставу і характеризувався значно меншими порівняно з уставом літерами, які часто писали з нахилом вправо, недотриманням геометричної форми і виносом у надрядок.

Неповноголосся — наявність у коренях слів східнослов'янських мов звукосполучень -ра-, -ла-. Напр.: *влада, враг, глава, гладкий*.

Нескладовий голосний звук — звук, який не утворює складу (ў, ї).

Новий ґ — у староукраїнській мові дифтонгічний подовжений звук [ě], що в XII ст. після занепаду [ь] розвинувся з етимологічного довгого [ē] в нових закритих складах. На письмі позначався літерою ґ. Оскільки його звучання було відмінним від звучання давнього ґ, то протягом XIII ст. не фіксується заміна нового ґ на и, тоді як у випадку з давнім ґ вона звичайна. Це літера, яка позначала звук [e] в позиції перед складом, де занепав [ь], і отримала в мовознавстві назву “новий ять”, тоді як “старий ять” в новозакритих складах змінився майже без винятків на [i] (*літо, вітер, сніг, пісня* тощо).

Носові голосні — звуки, під час утворення яких значна частина видихуваного повітря проходить при опущеному м'якому піднебінні через носову порожнину. Н. г. у кирилиці позначалися літерами ж (юс великий) і љ, (юс малий). Сучасній українській мові Н. г. не властиві. Наявні в польській, французькій, португальській мовах.

Нуль зву́ка — відсутність звука у складі морфеми, що виступає як показник граматичного значення при чергуванні. Напр.: *день — дня*.

О

Обставина — другорядний член речення, що виражав причину, мету, час, місце, умову, спосіб дії. Він виділився пізніше, ніж означення і додаток, із формуванням прислівників, що стали основними репрезентантами обставин. Ще в праслов'янській мові роль обставини виконували відприкметникові прислівники на -о/-е, відприкметникові безсуфіксальні прислівники, інфінітиви, супіни. На давньоукраїнському Ґрунті виділялися обставини місця, часу, причини, мети, способу дії, що виражалися здебільшого прислівниками,

безприйменниковими і прийменниковими формами іменників і з такими засобами вираження були успадковані сучасною українською мовою.

Односкладне речення — речення, що має один головний член і не потребує доповнення другим головним членом.

Означення — другорядний член речення, що давав якісну характеристику члена речення, перебуваючи з ним в атрибутивному зв'язку. Означення поділялися на узгоджені й неузгоджені, з яких перші виражалися прикметниками, дієприкметниками, займенниками, а другі — іменниками в род. та дав. відм., іменниково-прийменниковими сполученнями. Для давньоукраїнської мови характерне було вільне, дистантне розташування означень в атрибутивних словосполученнях і накопичення в реченнях різних означень (однорідних і неоднорідних, узгоджених і неузгоджених).

Ономастика (грец. *onomastike* — мистецтво давати імена) — розділ мовознавства, який вивчає власні назви з погляду їхньої будови, системної організації, походження, розвитку й особливостей функціонування.

Орудний відмінок — це форма вираження знаряддя дії. Характерним для нього було інструментальне значення, що проявлялося в оформленні орудним відмінком назв речей, осіб, явищ, які розглядалися як знаряддя або засоби дії, висловлюваної в наявній дієслівній формі. З орудним інструментальним тісно пов'язані були орудний суб'єкта в пасивних зворотах, знаряддя чи засобу неперехідної дії, обмеження або відношення, місця, часу. З названими різновидами пов'язані й інші значення, зокрема орудний матеріалу або змісту, до орудного змісту прилягає орудний об'єкта психічної реакції та інші. До сьогодні залишився орудний з основною функцією вираження знаряддя дії, деякі звузили функціонування (напр., оруд, засобу дії від назв осіб) або зникли (напр., оруд, соціативності).

П

Паєрик (') — діакритичний, або надрядковий, знак, що вказував на пропуск букв.

Палаталізація (лат. *palatum* — піднебіння) — пом'якшення приголосних у певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середини спинки язика до піднебіння.

Палаталізація задньоязикових (перехідне пом'якшення задньоязикових) — пом'якшення праслов'янських задньоязикових з наступною модифікацією їх у свистячі чи шиплячі алофони, які згодом набули фонемного статусу.

Пам'ятки української мови — писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (у тому числі її говорів) та дослідження історії української літературної мови. Серед джерел вивчення історії української мови писемні пам'ятки мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують, у якому напрямі розвивалися та чи інша фонема, морфологічний елемент, синтаксична конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і службових слів, розкривають шляхи й причини відмирання, виникнення та розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу.

Парадигма — у широкому розумінні ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначається відношенням до інших; групування одиниць однієї мовної системи чи підсистеми в класи на основі їхніх різних опозицій. У вузькому розумінні — об'єднання мовних одиниць у певні класи, де кожна з них може в мовленні бути заміненою іншою мовною одиницею цього класу.

Перехідне пом'якшення — зміни приголосних під впливом голосних переднього ряду чи [j].

Періодизація історії української мови — це наукове обґрунтування й виділення періодів розвитку української мови; наприклад, за Ю. Шевельовим: протоукраїнський (до серед. XI ст.), давньоукраїнський (від серед. XI ст. до кінця XIV ст.), ранньосередньоукраїнський (від поч. XV ст. до серед. XVI ст.), середньоукраїнський (від серед. XVI ст. до перших років XVIII ст.), пізньосередньоукраїнський (решта XVIII ст.), сучасний (від останніх років XVIII ст. і дотепер).

Перфект (*лат. perfectus — завершений*) — складена форма минулого часу, яка означала наявний стан, що виник унаслідок минулої дії.

Писемність — особлива форма фіксації людського мовлення за допомогою спеціальної системи графічних знаків для передавання інформації на відстані й закріплення її в часі.

Письмо — знакова система фіксації мови на площині за допомогою графічних елементів.

Підмет — граматично незалежний головний член двоскладного речення, що означає предмет.

Плюсквамперфект (лат. *Plusquamperfectum*, букв. — більше ніж закінчене) — аналітична форма минулого часу, що означала передминулу дію, що відбулася раніше іншої минулої дії.

Повноголосся — у мовознавстві — сполуки -оро-, -оло-, -єре-, -еле-, що виникли із праслов'янських -ор-, -ол-, -ер-, -ел- у позиції між приголосними.

Подовження приголосних — збільшена тривалість звучання приголосних унаслідок асиміляції [й] м'якими приголосними [л'], [н'], [д'], [т'], [с'], [ч'], [ж'], [ц'], [ш'] у звукосполученнях, що виникли редукованого голосного ь.

Порівняльно-історичне мовознавство — лінгвістичний напрям, який досліджує мови для встановлення їхньої спорідненості та вивчення історичного розвитку споріднених мов.

Порівняльно-історичний метод (грец. *methodos* — спосіб пізнання) — система прийомів наукового визначення генетичних відношень між мовами і реконструкції доісторичного розвитку мов та їхніх праформ на підставі виявлених конкретних ознак звукової спорідненості семантично тотожних чи близьких морфем порівнюваних мов.

Початок і розвиток писемних традицій — це запровадження грецького письма, а з виникненням державності у східних слов'ян, поширенням християнства на Русі — створення нової азбуки на основі грецького уставу та частково глаголиці — кирилиці, що поступово стала запроваджуватися на руських землях; упродовж тривалої історії кирилиця набула в українській мові досконалого вигляду графічної системи.

Прабатьківщина слов'ян — територія, де слов'яни зародилися як окремий етнос (ймовірно, від Середнього Дніпра до басейну Вісли і від басейну Прип'яті до меж Правобережного Лісостепу).

Прамова — мова, з діалектів якої виникла група (сім'я) споріднених мов.

Праіндоєвропейська (спільноіндоєвропейська) мова — мова, або діалект певної мовної групи, яка значною мірою занепала або представлена мовами, настільки віддаленими від наших, що тепер важко встановити їх спорідненість; праіндоєвропейська мова існувала близько 5000 років до нашої ери і швидко почала розпадатися на окремі говірки, з яких пізніше витворилися сучасні індоєвропейські мови і зокрема слов'янські.

Праслов'янська (спільнослов'янська) мова — прामова всіх слов'янських мов, діалектами якої послуговувалися давньослов'янські племена.

Праформа (архетип) — вихідна для пізніших утворень мовна форма, реконструйована на основі закономірних відповідників у споріднених мовах.

Прийменники — службові слова, які оформляють залежність одного повнозначного слова від іншого у словосполученні або реченні.

Прикметник — самостійна частина мови, що передає ознаку предмета, характеризується особливими словотвірними та граматичними показниками, залежними від роду, числа та відмінка іменника, з яким прикметник узгоджується в реченні, виконуючи функцію означення або іменної частини складеного присудка.

Прислівник — незмінна частина мови, що передає обставинні значення.

Присудок — головний член двоскладного речення, що вказує на ознаку підмета.

Просте речення — предикативна синтаксична одиниця, що має один граматичний центр.

Протéза — приєднання на початку слова додаткового приголосного або голосного звуку відповідно до фонетичних закономірностей мови.

Протетичний звук — це звук, який приєднується на початку слова.

Протослов'янська мова — сукупність індоевропейських діалектів, які лягли в основу праслов'янської мови.

Протоукраїнська мова — перехідний стан між праслов'янською й українською мовами.

Р

Редукція (лат. *reductio* — повернення) — ослаблення вимови голосних у певних позиціях, наслідком чого є їхня якісна видозміна або повне зникнення.

Редупліковані форми — морфологічна зміна, повторення тієї самої форми (*сесь, сесе, сеся; далеко далеко, ось-ось*).

Речення — граматично та інтонаційно оформлена за законами певної мови комунікативна одиниця, що є основним засобом формування, вираження й повідомлення думок, волевиявлень, емоцій.

Родовий відмінок — це форма вираження генетичного значення (вказівки на походження, належність, присвійність) і віддільного значення (виражалось відкладним відмінком, близьким за семантикою до родового). Основною для родового відмінка була приіменна позиція, у якій він міг виконувати різноманітні функції — вказувати на походження, належність предмета, речовину, матеріал,

що лягли в основу предмета, якість предмета, загальні ознаки, відношення до суб'єкта, об'єкта дії та інше. Меншою мірою родовий відмінок виступав у придієслівній позиції, виконуючи переважно віддільну функцію. Приіменними стали родовий походження й належності, відношення до суб'єкта й об'єкта, якості, загальних ознак предмета, частково подільності, а придієслівними - родовий віддалення, неповного об'єктування, подільності, межі, часу, мети. Крім безприйменникових, поширилися і навіть більшої ваги набрали прийменникові форми родового відмінка.

Розвиток фонетичної системи української мови — це формування фонетичної системи української мови від глибоких дописемних часів — спільнослов'янської доби, що характеризувалася єдністю фонетичних процесів на всьому обширі слов'янської мовної території, упродовж усього писемного періоду (давньоукраїнського, староукраїнського, нового українського та сучасного періодів) до сьогодні.

Рукопис — давня писемна пам'ятка; написаний від руки чи надрукований текст; поданий у видавництво авторський текст.

Руська літературно-писемна мова — власна писемна мова, яка розвивала офіційно- ділове спілкування в киеворуській державі та разом із живомовними елементами стала основою для формування тогочасної української писемної мови; розвивалася під впливом старослов'янської мови, фольклору, місцевих діалектів, штучного «койне», дружинного епосу. Значний потік народнорозмовних елементів до давньої літературно-писемної мови визначив тенденцію незворотного розвитку української мови на живій народній основі.

С

Світські пам'ятки XI-XV ст. — це твори світської тематики («Слово о полку Ігоревім» XII ст., «Повчання Мономаха» XII ст., «Слово Данила Заточника» XII ст. та ін.).

Секундарний голосний — вторинний чи новий голосний о та е, що сформувався після вокалізації редукованих голосних.

Сингармонізм — об'єднання в одному складі звуків однорідної або подібної артикуляції.

Синхронія – (від *гр. synchronos – одночасний*) – стан мови в певну добу, на одному часовому зрізі як предмет лінгвістичного дослідження. Синхронічний опис мови передбачає виявлення тенденцій в одночасному функціонуванні фонетичних, лексичних, граматичних та інших мовних одиниць, що утворюють цілісну систему.

Складне речення — синтаксична одиниця, що складається з двох чи більше граматичних основ, які становлять семантичну, структурну й інтонаційну єдність.

Складносурядне речення — це синтаксична одиниця з двома чи кількома рівнозначними складовими частинами, з відповідними засобами вираження смислових відношень між частинами. Єднальні речення виражали одночасне або паралельне тривання в одному часовому вимірі кількох дій або станів, послідовне протікання дій, процесів, станів, рідко причиново-наслідкові, умовно-наслідкові або висновково-результативні відношення і мали сполучники *и, рідко а, да, та, ни*. Зіставно-протиставні речення виражали зіставлення або протиставлення дій, станів, підкреслювали контраст чи невідповідність дій, явищ, ознак, про які повідомлялося в складових частинах і мали сполучники *а, же, но, да, ино, али*. Розділові речення призначені були повідомляти про несумісність, взаємовиключення в одній позамовній ситуації кілької дій або станів і мали сполучники *ли, или, али, либо, либо, чи*.

Складнопідрядне речення — це високорозвинена синтаксична одиниця, що мала усталену граматичну структуру, багату систему власних виражальних засобів і різноманітну семантичну організацію. Давній характер синтаксичних відношень між частинами й засоби їх вираження зумовили поділ речень на підметові, присудкові, означальні, додаткові, часові, умовні, допустовості, причини, наслідку, мети, місця. Напр, у підметових речень підрядна частина конкретизувала підмет головної або компенсувала його, а в присудкових реченнях — розкривала зміст іменного присудка головної частини, вираженого вказівними займенниками *такий, той*; у складнопідрядних означальних підрядна виступала як атрибутивний визначник іменної частини мови або словосполучення із загальним субстантивним значенням у межах головної частини; у складнопідрядних додаткових реченнях — виражала відношення між дією та об'єктом дії, на який вона поширювалася; у складнопідрядних часових — визначала час дії або стану, що характерні були для головного речення та ін.

Складотвірчий звук – той, що здатен утворити склад, наприклад, голосний або складотворний сонант.

Скоропис (курсив) — особлива форма кириличного письма, що утвердилася з кінця XVI ст. І характеризувалася з'єднанням спрощених за формою літер,

нахилом їх управо, рідше — вліво; з часом скоропис утвердився як форма рукописного запису тексту.

Службові частини мови — класи слів, що не мають самостійного загальнокатегоріального значення, а виражають певні відношення між повнозначними словами, надають додаткових семантичних, модальних відтінків словам, словосполученням, реченням або служать для зв'язку членів чи частин складного речення.

Сполучники — службові слова, які використовують для поєднання однорідних членів речення і частин складного речення.

Сполучник підрядності (гіпотактичний) — сполучник, що слугує для зв'язку частин складнопідрядного речення.

Сполучник сурядності (паратактичний) — сполучник, що поєднує однорідні члени речення і частини складносурядного речення як рівноправні, незалежні одне від одного.

Спонтанні звукові зміни — виокремлюваний в історичній граматиці тип звукових змін, за яких один звук переходить в інший у будь-якій фонетичній позиції незалежно від фонетичного оточення, інтонації, наголосу, місця в слові тощо.

Спрощення — зменшення кількості звуків у групах приголосних унаслідок випадання деяких із них.

Старослов'янська мова — перша писемно зафіксована слов'янська літературна мова, створена Кирилом і Мефодієм на базі одного з праслов'янських діалектів — солунського — для репрезентації слов'янською мовою богослужбових і канонічних книг.

Староукраїнська мова — це мова, що була поширена у XIV–XVIII ст. в Україні та Білорусі, яка функціонувала в різних сферах — юридичній, конфесійній, науковій тощо.

Ступенювання — властивість прикметників і прислівників виявляти ознаку більшою чи меншою мірою.

Стягнені форми — утворення одного звука на основі двох.

Субстрат (лат. *substratum* — підстелене, покладене в основу) — залишки мови місцевого населення в мові прийшого населення, яка витіснила мову-попередницю.

Суперстрат (лат. *superstratum* — настелене, покладене зверху) — залишки мови прийшого населення в мові місцевого населення.

Супін — іменна дієслівна форма, що виникла внаслідок скам'яніння іменника -й- основ і яку вживали на позначення мети дії при дієсловах руху.

Суплетивні форми – співвідносні форми слів, утворені від різних коренів або основ. Суплетивні форми відрізняються одна від одної граматичним (а іноді і лексичним) значенням.

Східне слов'янство – це східні слов'яни, що проживали на півночі Київської Русі (росіяни й білоруси) та півдні Київської Русі (українці), відмінність між якими найбільш виразно простежувалася на фонетичному рівні; і принаймні з X ст. існувала вже українська мова, разом із російською та білоруською, шлях кожної з яких виявився складним у зв'язку поширенням старослов'янської мови і започаткуванням власних писемних традицій.

Т

Тематичний голосний іменної основи див. детермінатив.

Тендénція – напрям, у якому здійснюється розвиток якого-небудь мовного явища або мови в цілому.

Теперішній час – це граматична форма часу, що виражала дію, яка відбувалася в момент мовлення. Праслов'янська парадигма словозміни дієслів тепер., часу майже в незмінному стані була реалізована на давньоукраїнському ґрунті.

Титло (ˇ) – діакритичний, або надрядковий, знак, що вказував на скорочення слова (ѣъ – Бог, їсъ – Ісус, аѣа – Богородиця, аѣжень – блажен, мѣтаа – молитва) чи числове значення літер (·ѣа· – 31, ·тѣз· – 377). Увага! Скорочуючи те чи те слово, обов'язково залишали його початок і кінець.

У

Українська мова – мова, поширена в південно східній Європі, за традиційною генеалогічною класифікацією належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської -8- мовної родини, виділилася з праслов'янської мови в VI – VII ст. З часу початків дослідження української мови, різні вчені по-різному трактують час виокремлення її з-поміж інших слов'янських. Історія її походження та становлення до сьогодні є об'єктом гострих суперечок.

Назву «українська мова» вживали, починаючи з XVI ст., на позначення мови українських земель Речі Посполитої. До середини XIX ст. основною назвою мови, що тепер зветься українською, було поняття «руська мова». Розмовна мова південних районів Русі XI – XIV ст. є одним з етапів розвитку сучасної української мови, означених у періодизації Юрія Шевельова як давньоукраїнський, або староукраїнський. За типологією класифікацією українська мова є флективною, для її запису використовують адаптовану кирилицю.

Уподібнення звуків [е] й [и] — це артикуляційно-акустичне зближення звуків [е] й [и] (при формуванні нового звука [и] відбувалося пересування вимови етимологічного [і] ближче до звука [е], що й спричинило подальше зближення новоутвореного звука [и] та звука [е]; вимова ненаголошених звуків [е], [и] з наближенням їх один до одного закріпилася в сучасній українській літературній мові як орфоепічна норма, наслідком якої стало нерозрізнення голосних [е], [и] в ненаголошених позиціях, крім кінця слова.

Уподібнення звуків [о] й [у] — це зближення голосних [о], [у], сприятливими умовами для якого стали подібна артикуляція і лабіалізація їх, належність до голосних заднього ряду; дотепер в українській мові збереглося помірне наближення звука [о] до [у] в позиції перед складом із голосними [у], [і] (*зозуля, кожух, сопілка* тощо) і небагато слів як результати давнього злиття звуків [о], [у] в [у] (*журавель* (д. укр. *жоравль*), *парубок* (д. укр. *паробьць*), *яблуко* (д. укр. *аблько*), *мачуха* (д. укр. *мачоха*) тощо).

Ускладнене речення — монопредикативна структура, що є виразником основного й додаткового повідомлень.

Устав (унціал) — урочисте письмо, яке використовували до кінця XIV ст., що характеризувалося рівними великими літерами і відступами між ними.

Ф

Флексія (лат. *flexio* — *відхилення*) — засіб вираження синтаксичних відношень у реченні.

Ц

Церковнослов'янська мова – основі старослов'янська, що на східнослов'янському ґрунті в зазнала впливу місцевих народних говорів і стала помітно відрізнятися від мови-основи.

Церковно-релігійні пам'ятки XI-XV ст. – це твори церковно-релігійної тематики («Галицьке Євангеліє» 1144 р., «Луцьке Євангеліє» XIV ст., «Четья» 1489 р. та ін.).

Ч

Часокількісне (квантитативне) вирівнювання голосних — поступове артикуляційне зближення голосних, що призвело до втрати довгих і коротких фонем і витворення голосних нормальної довготи.

Частки — службові частини мови, які вживають для надання реченням, словосполученням та окремим словам додаткових відтінків у значенні.

Чергування голосних звуків — це спільнослов'янські за походженням чергування, утворені на основі давніх чергувань, розвинуті в результаті монофтонгізації дифтонгів та ін.

Чергування приголосних звуків — це чергування фонем, викликані палаталізацією задньоязикових [g], [k], [x], пом'якшенням приголосних під впливом [j], асиміляцією, дисиміляцією, спрощенням приголосних внаслідок дії закону відкритого складу.

Членні форми прикметників – форми прикметників, утворені шляхом поєднання з анафоричними займенниками.

Числівник — самостійна частина мови, що передає абстрактне число, певну кількість предметів чи порядок їх при лічбі.

Практичні завдання:

Вступ. Загальні засади історичної граматики української мови

Завдання 1. Розкрийте значення понять у сучасній лінгвістиці: «індоевропейська мова», «спільнослов'янська мова», «старослов'янська мова», «руська мова», «давньоукраїнська мова», «староукраїнська мова», «церковнослов'янська мова», «нова українська літературна мова».

Завдання 2. Розмістіть у послідовності періоди розвитку української мови та проаналізуйте їх: спільносхіднослов'янський період, давньоукраїнський період, праіндоевропейський період, новий український період, староукраїнський період, спільнослов'янський період, сучасний український період.

Завдання 3. З'ясуйте відношення між поняттями і місце їх в історії української мови: «давньоукраїнська мова» і «давньоруська мова», «походження української мови з праслов'янської» і «походження української мови з києво-поліського й галицько-подільського діалектів», «виникнення східнослов'янського письма» й «упорядкування східнослов'янського письма», «пам'ятки української писемності» і «пам'ятки руської писемності».

Завдання 4. Визначте стиль давніх писемних пам'яток і згрупуйте їх за стильовою належністю: «Слово про законі благодать» митрополита Іларіона XI ст., «Остромирове Євангеліє» 1056-1057рр., «Ізборник Святослава» 1073р., «Мстиславове Євангеліє» близько 1117р., «Повчання дітям» Володимира Мономаха XII ст., «Галицько-Волинський літопис» 1201-1292рр., «Києво-Печерський патерик» XIIIст.

Завдання 5. Покажіть пам'ятки писемності в порядку від найбільшого до найменшого відображення ними українських мовних рис: «Руська правда» XI ст., «Ізборник» 1076р., «Повість минулих літ» XIIст., «Слово о полку Ігоревім» XIIст., «Слово Данила Заточника» XIIIст., «Київський літопис» XIIст., «Євсевієве Євангеліє» 1283р., «Луцьке Євангеліє» XIVст., «Четья» 1489р.

Завдання 6. Підготуйте дискусію з обговоренням питань: «виникнення української мови взагалі», «становлення давньоукраїнської мови», «формування специфічних рис української мови», «розвиток східнослов'янської писемності», «поява перших писемних пам'яток», «походження назв «українська мова» й «руська мова»».

Завдання 7. Укладіть структурну схему «Походження української мови».

Завдання 8. Укладіть структурну схему «Історія мови в її зв'язках з іншими науками».

Тематики презентацій:

1. Давньоруська народність: історична реальність чи ідеологічна вигадка?
2. Виникнення писемності у східних слов'ян.
3. Чужинці про Україну.
4. Звідки походить назва Україна?
5. Походження української мови.
6. Діалектна ситуація в Київській Русі.

Практичні завдання:
Фонетична система української мови в діяхронії

1. Які особливості системи вокалізму праіндоєвропейської мови пізньої доби? Назвіть монофтонги, дифтонги і складотворчі сонанти.
2. Які ознаки голосних виконували у праіндоєвропейській мові фонологічну функцію?
3. Охарактеризуйте склад праіндоєвропейського консонантизму: перелічіть губні, передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові приголосні.
4. Охарактеризуйте I-ї палаталізацію задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду, її умови, тип і наслідки.
5. З'ясуйте фонетичні умови, зміст, характер і наслідки II-ї палаталізації задньоязикових приголосних.
6. Вкажіть особливості і наслідки III-ї палаталізації задньоязикових приголосних.
7. Схарактеризуйте особливості фонологічної системи праслов'янської мови в останній період її існування.
8. Дайте загальну характеристику фонемних чергувань, що відбувалися у праслов'янській мові на всіх етапах її історії.
9. Охарактеризуйте фонологічну систему східнослов'янської мови раннього періоду (VI-VII ст.).
10. Коли у східнослов'янських мовах відбулося перше повноголосся? Обґрунтуйте мовними фактами.
11. До якого часу другий голосний у повноголоссі мав якісні відмінності від першого і як це можна довести?
12. Подайте приклади вживання в сучасній українській літературній мові неповноголосних форм і поясніть їх походження.
13. Схарактеризуйте систему голосних фонем давньоукраїнської мови.
14. Чим відрізнявся склад приголосних фонем давньоукраїнської мови кінця X – початку XI ст. від системи приголосних попереднього періоду?
15. Зробіть загальні висновки про наслідки занепаду зредукованих у давньоукраїнській мові.
16. Що називається асиміляцією?
17. Що називається дисиміляцією?

Завдання 1. Подані слова напишіть староукраїнською мовою, поясніть, які звукові зміни відбулися в цих словах у процесі формування української мови.

Життя, суддя, рілля, весілля, зілля, коріння, знання, тінню, сіллю, ніччю, піччю, осінню, річчю, челяддю, ллю, в'ю, п'ю, подвір'я, радістю, любов'ю.

Завдання 2. Запишіть іменники *Коростень, Буг, Галич* давньоукраїнською мовою, утворіть від них прикметники.

Завдання 3. Запишіть староукраїнські відповідники слів: чесний, радісний, злісний. Прокоментуйте фонетичні процеси, що відбулися.

Завдання 4. Відтворіть староукраїнське написання слів і поясніть звукові зміни на українському мовному ґрунті.

Чоловік, гриб, місце, дрижати, серце, могли, чого, кінець, женити, четверо, журавель, сотня, пізно, вогонь, весілля, мішок, тривога, товстий, пекти, воджу, мох, чорнило, вісім, вінець, торги, усний, вузол, подвір'я, мовчати, коріння, корабель, ремісник, річчю, чорний, сонце, брід, човен, гончар, ремінь, сіллю, Запоріжжя.

Завдання 5. Доберіть з історичних джерел приклади, які ілюструють процес монофтонгізації дифтонгів.

Завдання 6. Поясніть походження [о] у словах *озеро, молоко, око, Олена, Овсій, один, нога, боротися, Ольга.*

Завдання 7. Поясніть, чому у словах *Прокіп, Федір, Сидір, Антін, Яків* відбувся перехід [o] в [i], а в словах *Артем, Арсен, Євген* — [є] не перейшов у [i].

Завдання 8. Поміркуйте, чому немає зміни [л] на [у] у словах *сопілка, горілка, голка*.

Завдання 9. Доберіть із творів української літератури XVI—XVIII ст. уривок на 50 слів і поясніть фонетичні особливості української мови того періоду.

Теми презентацій:

1. «Вершини перекладної літератури періоду Київської Русі».
2. «Загальний огляд оригінальної руської літератури часів Київської Русі».
3. «Відображення українських мовних ознак у пам'ятках, написаних у Київській Русі» (назва пам'ятки на вибір здобувача освіти).
4. Фонетична структура української мови як основа граматичної системи.
5. Роль фонетики у формуванні граматичних форм
6. Звукові зміни в історичному розвитку української граматики.
7. Закономірності спрощення приголосних у граматичних формах.
8. Подовження приголосних у словотворі та словозміні.
9. Випадки чергування [o] ~ [i], [e] ~ [i] у граматичних формах слів.
10. Вимова закінчень як показник граматичної форми.
11. Фонетичні варіанти морфем і граматичне значення.
12. Фонетичні зміни як фактор формування сучасних граматичних парадигм.
13. Порівняння фонетико-граматичних явищ у слов'янських мовах.
14. Вплив живої розмовної мови на фонетико-граматичні норми.
15. Фонетичні варіанти морфем у діалектах української мови.
16. Граматична роль інтонації в усному мовленні.

Практичні завдання:
Граматична система української мови в діяхронії

Завдання 1. Поясніть походження вживаних відмінкових закінчень орудного відмінка множини сучасної української мови.

*Дверями — дверима — дверми, грошима — грішми,
конями — кіньми, чоботами (чоботями) — чобітьми,
крилами — крильми, колесами — колісьми.*

Завдання 2. Провідмініайте в однині, множині і двоїні слово сполучення. Виділіть флексії.

Высокъ дом, велико дерево, мудра книга.

Завдання 3. Відтворіть процес формування українських числівників *вісімнадцять, тридцять, сорок, шістдесят, двісті, п'ятсот*.

Зразок: триста - трисьта — три сьта (Н. в. мн.).

Завдання 4. Утворіть усі можливі часові особові форми від дієслів *писати* та *ести*.

Завдання 5. Від поданих дієслів утворіть форми умовного і наказового способів давньоукраїнської мови. Поясніть, яких змін вони зазнали в процесі історичного розвитку української мови.

Нести, ходити, плести, знати, пекти, ести.

Завдання 6. Підберіть самостійно текст із пам'яток української мови XVII—XVIII ст. На п'ять речень. Визначте прислівники і зробіть їх морфологічний аналіз.

Завдання 7. Укладіть структурно-логічні схеми становлення кожної неповнозначної частини мови.

Завдання 8. Доберіть із текстів давньої літератури по два речення до кожного різновиду складнопідрядних речень.

Теми презентацій:

1. Супін в історії різних слов'янських мов.
2. Причини та шляхи оформлення дієприслівника як окремої дієслівної форми.
3. Історія формування системи вигуків слів.
4. Історична граматики. Її структура.
5. Виникнення суплеції як засобу вираження граматичних значень.

Змістовий модуль 1. Теоретичні проблеми історії української мови

Тестові завдання. Загальні засади історії української мови

1. Зазначте науки, з якими пов'язаний курс історії української мови:

- а) стилістика, логіка, теорія мовної комунікації;
- б) діалектологія, археологія, історія;
- в) література, філософія, психологія;
- г) стилістика, педагогіка, сучасна українська літературна мова;
- д) етнографія, логіка, географія.

2. Укажіть основні джерела історії української мови:

- а) писемні пам'ятки, жива народна мова, дані споріднених мов;
- б) ономастика, дані лінгвоекспериментів, фольклор;
- в) історія, свідчення іноземних джерел, польська мова;
- г) археологія, польська мова, спогади відомих людей;
- д) етнографія, усна народна творчість, словацька мова.

3. З'ясуйте, які мови за генеалогічною класифікацією належать до тієї самої підгрупи що й українська:

- а) молдавська, білоруська, російська;
- б) польська, російська, білоруська;
- в) словацька, польська, російська;
- г) російська, білоруська;
- д) чеська, болгарська, старослов'янська.

4. Оберіть синонім до терміна «спільнослов'янська мова»:

- а) старослов'янська;
- б) праслов'янська;
- в) спільносхіднослов'янська;
- г) слов'янська;
- д) праіндоєвропейська.

5. Спільнослов'янська мова – це:

- а) мова-нащадок усіх слов'янських мов;
- б) мова-предок східнослов'янських мов;
- в) абстрактне поняття, не підтверджене фактами;
- г) мова-предок старослов'янської мови;

д) мова-предок усіх слов'янських мов.

6. Укажіть період, у якому розпалася праслов'янська мова:

а) IV-VI ст. до н. є.;

б) IV-VI ст. н. є.;

в) IX-X ст. н. є.;

г) III-IV тис. до н. є.;

д) збереглася.

7. Давньоруська мова – це:

а) мова-предок усіх східнослов'янських мов;

б) старослов'янська мова;

в) російська мова в давні періоди;

г) українська мова в період Київської Русі;

д) літературно-писемна мова періоду Київської Русі.

8. Зазначте прізвища вчених, які займаються періодизацією історії української мови наприкінці XX - на початку XXI ст.:

а) О. Потебня, О. Шахматов, Л. Булаховський;

б) О. Шахматов, І. Огієнко, А. Кримський;

в) Ю. Шевельов, В. Німчук, Г. Півторак, Ю. Карпенко;

г) М. Жовтобрюх, Ю. Шевельов, М. Максимович;

д) П. Житецький, М. Максимович, І. Огієнко.

9. З'ясуйте, який період, за періодизацією Ю. Шевельова, передував староукраїнському:

а) східнослов'янський;

б) давньоруський;

в) праслов'янський;

г) середньоукраїнський;

д) протоукраїнський.

10. Укажіть, що зумовило виникнення української мови:

а) консолідація племінних діалектів на теренах сучасної України;

б) розпад спільнослов'янської мови;

в) розпад давньоруської мови;

- г) схрещення діалектів польської та давньоруської мов;
- д) видозміна одного з російських діалектів.

11. Оберіть період, коли українська мова почала існувати як самобутня лінгвальна система:

- а) IV-VI ст. до н. е.;
- б) I-II ст. н. е.;
- в) X-XI ст. н. е.;
- г) XIV ст. н. е.;
- д) IV-V ст. н. е.

12. Зазначте, коли і де слово Україна вперше письмово засвідчено:

- а) 1056 р. в Остромировому євангелії;
- б) 1187 р. в Іпатіївському списку літопису;
- в) 1556 р. у Пересопницькому євангелії;
- г) 865 р. у Літописі Аскольда;
- д) у XII ст. у «Слові про Ігорів похід».

13. Віднайдіть прізвище автора монографії «Походження слов'янської писемності» (1998):

- а) М. Грушевський;
- б) Д. Багалій;
- в) Н. Полонська-Василенко;
- г) П. Утевська;
- д) М. Брайчевський.

14. Укажіть, коли у Київській Русі з'явилися початки писемності:

- а) до прийняття християнства у 988 р.;
- б) з прийняттям християнства;
- в) є різні думки;
- г) за часів Ярослава Мудрого;
- д) перед розпадом праслов'янської мови,

15. Оберіть типи, на які поділяють найдавніші писемні пам'ятки:

- а) написи, підписи, записи;
- б) найдавніші писемні книги, євангелія, літописи;
- в) написи на пам'ятках матеріальної культури, грамоти руських князів,

- рукописні книги;
г) актові книги, євангелія, літописи;
д) настінні графіті, грамоти, літописи.

16. У якому з варіантів правильно названо період в історії розвитку української мови, що починається з кінця XIV ст. н.е.?

- а) середньоукраїнська мова;
б) староукраїнська мова;
в) старослов'янська мова;
г) нова українська мова.

Змістовий модуль 2. Фонетична система української мови в діяхронії

Тестові завдання. Історична фонетика української мови

1. На початок існування староукраїнської мови її вокалізм передбачав:

- а) 13 звуків;
б) 11 звуків;
в) 9 звуків;
г) 7 звуків.

2. До голосних переднього ряду належать:

- а) [i] (и), [e], [ѣ], [ѣ], [іе] (ѣ)
б) [i] (и), [e], [е] (ѣ), [ѣ]
в) [i] (и), [e], [е] (ѣ), [ѣ], [іе] (ѣ)
д) [i] (и), [e], [е] (ѣ), [ѣ], [o]

3. До голосних непереднього ряду належать:

- а) [и] (ы), [y], [o], [ѡ] (ѡ), [ѣ], [a]
б) [и] (ы), [y], [o], [ѡ] (ѡ), [ѣ], [a]
в) [i] (и), [y], [o], [ѡ] (ѡ), [ѣ], [a]
д) [e], [y], [o], [ѡ] (ѡ), [ѣ], [a]

4. До голосних високого піднесення належать

- a) [i] (и), [e], [y]
- b) [i] (и), [[и] (ы), [y]
- c) [i] (и), [ь], [y]
- d) [i] (и), [o], [y]

5. Установіть відповідність між голосними староукраїнської мови та їх праслов'янськими архетипами:

1) [a]	a) *ou, *au
2) [o]	b) *ā, *ō
3) [y]	c) *ǣ, *ǫ
4) [и] (ы)	d) *ī, *oi, *ei
5) [i] (и)	e) *ū
6) [e]	f) *ě
7) [іє] (ѣ)	g) *ē, *oi, *ai
8) [ь]	h) *om, *on, *um, *un
9) [е] (ѧ)	i) *em, *en, *im, *in
10) [ь]	j) *ī
11) [о] (Ѧ)	k) *ū

6. У якому з варіантів твердження є істинним?

- a) Закон відкритого складу виник ще в староукраїнський період історії української мови і припинив свою дію в кінці XI – першій половині XII ст.
- б) Закон відкритого складу виник ще в дописемний період історії української мови і припинив свою дію в кінці XII – першій половині XIII ст.
- в) Закон відкритого складу виник ще в дописемний період історії української мови і припинив свою дію в кінці XI – першій половині XII ст.
- г) Закон відкритого складу виник ще в середньоукраїнський період історії української мови і припинив свою дію в кінці XVI – першій половині XVII ст.

7. У якому з варіантів твердження є істинним?

- a) Система приголосних староукраїнської мови складалася з губних, передньоязикових, задньоязикових.
- б) Система приголосних староукраїнської мови складалася з передньоязикових, середньоязикових, задньоязикових.
- в) Система приголосних староукраїнської мови складалася з губних, передньоязикових, середньоязикових, задньоязикових.
- г) Система приголосних староукраїнської мови складалася з губних, задньоязикових, глоткових.

8. У якому з варіантів твердження є хибним?

- а) Усі приголосні староукраїнської мови, окрім передньоязикових [дж'], [ж'], [ч'], [ш'], [ц'], є давнім за походженням, успадковані ще праслов'янською мовою від спільноіндоєвропейської.
- б) Задньоязикові приголосні староукраїнської мови завжди були твердими, після них не могли стояти голосні переднього ряду.
- в) Середньоязиковий [j] у староукраїнській мові завжди був м'яким.
- г) Завжди твердими у староукраїнській мові були шиплячі [дж], [ж], [ч], [ш] та звук [ц].

9. У якому з варіантів твердження є істинним?

- а) Суть закону звукового сингармонізму полягає в тому, що в межах одного складу могли поєднуватися м'які приголосні та голосні непереднього ряду або, навпаки, тверді приголосні та голосні переднього ряду.
- б) Суть закону звукового сингармонізму полягає в тому, що в межах одного складу могли поєднуватися тверді приголосні та голосні непереднього ряду або, навпаки, м'які приголосні та голосні переднього ряду.
- в) Суть закону звукового сингармонізму полягає в тому, що в межах одного складу могли поєднуватися тверді приголосні та голосні переднього ряду або, навпаки, м'які приголосні та голосні непереднього ряду.
- г) Суть закону звукового сингармонізму полягає в тому, що в межах одного складу могли поєднуватися м'які приголосні та голосні заднього ряду або, навпаки, тверді приголосні та голосні переднього ряду.

10. Перетворення фонетичної системи праслов'янської мови в результаті дії закону відкритого складу не пов'язують із такою зміною, як-от:

- а) утратою кінцевих приголосних;
- б) спрощенням груп приголосних;
- в) зміною дифтонгів на монофтонги;
- г) депалаталізацією.

11. Перше перехідне пом'якшення – це зміна задньоязикових [*g], [*k], [*ch] на [ж'], [ч'], [ш']

- а) перед голосними [i] (и), [e], [e] (ѣ), [ъ], [iě] (ѣ)
- б) перед голосними [i] (и), [o], [e] (ѣ), [ъ], [iě] (ѣ)
- с) перед голосними [i] (и), [e], [e] (ѣ), [ъ], [iě] (ѣ)
- д) перед голосними [i] (и), [e], [e] (ѣ), [a], [iě] (ѣ)

12. Зміна звукосполучень [*gv], [*kv], [*chv] на [з'в], [ц'в], [с'в] є результатом:

- а) першої палаталізації;
- б) другої палаталізації;
- в) третьої палаталізації;
- г) другого повноголосся.

13. У якому з варіантів у всіх словах засвідчено результат першого перехідного пом'якшення задньоязикових?

- а) жінка, ніжка, кричати;
- б) душа, суша, круча;
- в) межа, божитися, плачу;
- г) дружина, кричу, сушу.

14. Спонтанні звукові зміни – це:

- а) зміни всієї звукової системи;
- б) зміни будь-якого звука перед [с] ;
- в) взаємозаміна звуків;
- г) зміни звука, необумовлені його позицією чи аналогією;
- д) усі звукові зміни.

15. Укажіть тип фонетичної системи раннього праслов'янського періоду:

- а) консонантно-вокалічна;
- б) вокалічно-консонантна;
- в) вокалічна;
- г) консонантна;
- д) ларингальна.

16. Оберіть рядок, у якому в усіх словах зафіксовано наслідки I палаталізації:

- а) суша, круча, душа;
- б) кричиш, жінка, ніжка;
- в) чого, жираф, Женева;
- г) Чикаго, плачу, мучу;
- д) жертва, можу, дружу.

17. Укажіть, що спричинило виникнення шиплячих у словах *суша, січу, можу*:

- а) I палаталізація;
- б) II палаталізація;
- в) аналогія до інших форм цих слів;
- г) III палаталізація;
- д) пом'якшення задньоязикового постконсонантним [j].

18. Віднайдіть рядок, у якому всі слова фіксують наслідки II палаталізації:

- а) вівця, князь, палець;
- б) мудрець, у вусі, Зінаїда;
- в) друзі, мусі, ціна;
- г) зима, цифра, ситро;
- д) ручці, вушко, душно.

19. Зазначте рядок, у якому всі слова фіксують наслідки III палаталізації:

- а) вівця, князь, палець;
- б) мудрець, у вусі, Зінаїда;
- в) друзі, мусі, ціна;
- г) зима, цифра, ситро;
- д) ручці, вушко, душно.

20. Укажіть, який звук позначала літера **и** у давньоукраїнських словах *има, и, зима*:

- а) И
- б) [y]
- в) [ji]
- г) [ы]
- д) [й]

21. Зазначте явище, яке спричинило появу початкових приголосних в українських словах *вуха, вогонь, гострий, гарбуз*:

- а) афери́за;
- б) перерозклад;
- в) дієре́за;
- г) протеза;
- д) епентеза.

22. Віднайдіть рядок, у якому всі слова відображають процеси дисиміляції:

- а) лі́кті, украї́нський, житт́я;
- б) любóв, рибни́й, сі́ль;
- в) сон́яшник, хрест, щó;
- г) хтó, мірошник, ллеш́;
- д) рушник, хтó, під'ї́хати.

Змістовий модуль 3. Граматична система української мови в діахронії

Тестові завдання. Історична грамати́ка української мови

1. З'ясуйте, що є основою поділу іменників на відміни в староукраїнський період:

- а) категорія роду;
- б) категорія числа;
- в) система детермінантів;
- г) значення абстрактності-конкретності;
- д) розрізнення власних та загальних назв.

2. Форми *плечима, очима* – це:

- а) залишки двоїни;
- б) давні форми множини;
- в) нові форми множини;
- г) аналогія до форм чоловічого роду;
- д) форми старої однини.

3. Зазначте, з якої основи походить іменник *дочка*:

- а) *-ô- основи;
- б) *-r- основи;

- в) *-й- основи;
- г) *-п- основи;
- д) *-і- основи.

4. З'ясуйте, на основі чого утворилися предметно-особові займенники:

- а) давніх особових займенників;
- б) давніх означальних займенників;
- в) давніх вказівних займенників;
- г) давніх анафористичних займенників;
- д) давніх вказівних та анафористичних займенників.

5. Укажіть форми прикметників, які трапляються в пам'ятках української мови:

- а) флексійні й безфлексійні;
- б) якісні, відносні та присвійні;
- в) нечленні й короткі;
- г) членні й нечленні;
- д) повні й членні.

6. З'ясуйте, яку форму має слово *добраєго*:

- а) членного стягненого прикметника;
- б) нечленного прикметника в родовому відмінку однини;
- в) називного і кличного відмінків двоїни;
- г) родового відмінка однини чоловічого роду;
- д) членного нестягненого прикметника.

7. Поясніть, як утворилася форма прикметника *високого*:

- а) фонетично; б) за аналогією до відповідної форми вказівного займенника; в) внаслідок впливу старослов'янської мови;
- г) внаслідок впливу польської мови;
- д) внаслідок морфемного перерозкладу.

8. Знайдіть відповідність між числівниками і типом їх відмінювання:

- 1) дѣва; 2) триє; 3) чѣтыре;
- а) як іменники на приголосний у множині;
- б) як іменники у двоїні;
- в) як іменники -ї- основ у множині;

- г) як вказівні займенники;
- д) за одним типом.

9. Зазначте, як відмінювалися числівники *пять - девять*:

- а) як членні прикметники жіночого роду в однині;
- б) як вказівні займенники чоловічого роду в однині;
- в) як іменники жіночого роду на приголосний;
- г) як іменники жіночого роду -і- основ в однині;
- д) як числівник три.

10. Укажіть, коли відбулося остаточне оформлення числівника як окремої частини мови:

- а) в праслов'янській мові;
- б) в протоукраїнський період;
- в) в староукраїнський період;
- г) в середньоукраїнський період;
- д) триває й досі.

11. Оберіть особові дієслівні форми, наявні в староукраїнській мові:

- а) інфінітив;
- б) перфект;
- в) умовний спосіб;
- г) дієприкметник;
- д) аорист.

12. Укажіть, з якої форми походить частка *би* у формах умовного способу:

- а) аориста дієслова *быти*;
- б) імперфекта дієслова *быти*;
- в) перфекта дієслова *быти*;
- г) нечленного дієприкметника;
- д) це давня частка.

13. Зазначте, яких змін зазнали активні нечленні дієприкметники теперішнього і минулого часу в сучасній українській літературній мові:

- а) існують зараз у повному складі;
- б) частково втрапилися;

- в) повністю втрапилися як окремі лексеми;
- г) перейшли в дієприслівники;
- д) перейшли в прикметники.

14. Поясніть, які зміни відбулися з активними членами дієприкметників теперішнього часу в сучасній українській літературній мові:

- а) існують зараз у повному складі;
- б) значною мірою втрапилися;
- в) повністю втрапилися як окремі лексеми;
- г) перейшли в дієприслівники;
- д) перейшли в прикметники.

15. З'ясуйте, яких змін зазнали членні пасивні дієприкметники минулого часу в сучасній українській літературній мові:

- а) існують зараз у повному складі;
- б) значною мірою втрапилися;
- в) повністю втрапилися як окремі лексеми;
- г) перейшли в дієприслівники;
- д) перейшли в прикметники.

16. Знайдіть відповідність між прислівниками і типом їх походження:

- 1) инде; 2) шкода; 3) троичи; 4) дочиста; 5) нехотя;
- а) відіменниковий;
- б) відчислівниковий;
- в) віддієслівний;
- г) відзайменниковий;
- д) відприкметниковий.

17. Знайдіть відповідність між словами і частинами мови, до яких вони належать:

1) вѣн, кѣн, сѣн;	а) частки;
2) ли, нѣ, ачи;	б) прийменники;
3) бы, нѣ, толико;	в) сполучники;
4) ради, дѣля, и;	г) вигуки;
5) ѿле, ѿ҃ва, о горе;	д) слова різних частин мови.

18. Означено-особові речення в староукраїнській мові:

- а) переважали, бо більшість дієслів були особовими;
- б) їх було дуже мало;
- в) їх не було зовсім;
- г) фіксуються тільки в переписних пам'ятках;
- д) є даниною старослов'янській мові.

19. Зазначте тип речення *И после того даль Богъ раз сеело*:

- а) складне безсполучникове;
- б) складносурядне елементарне;
- в) просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене;
- г) просте, односкладне, безособове, поширене, ускладнене вставною конструкцією;
- д) складнопідрядне з підрядною частиною часу.

20. З'ясуйте, що позначають терміни «паратак西斯» і «гіпотак西斯»:

- а) підмет і присудок;
- б) двоскладні й односкладні речення;
- в) складносурядні й складнопідрядні речення;
- г) морфологію й синтаксис; д) мову й мовлення.

21. Сурядність і підрядність у XIV-XV ст.:

- а) не завжди чітко розмежовували;
- б) чітко розмежовували;
- в) підрядності ще не було;
- г) сурядності ще не було;
- д) існували, як і в сучасній українській літературній мові.

22. Укажіть прізвище автора монографії «Розвиток структури слов'янського речення»:

- а) В. Русанівський;
- б) М. Жовтобрюх;
- в) Л. Булаховський;
- г) О. Мельничук;
- д) І. Слинько.

23. Конструкції з подвійними відмінками:

- а) успадковані СУЛМ з праслов'янської мови;
- б) втрачені українською мовою ще в староукраїнський період;
- в) широко вживалися в староукраїнський період;
- г) ніколи не були властиві слов'янським мовам;
- д) запозичені з латинської мови.

24. Давні іменники об'єднувалися в типи відмінювання залежно від

- а) граматичного значення роду;
- б) граматичного значення відмінка;
- в) граматичного значення числа;
- г) детермінатива.

25. Детермінатив – це

- а) кінцевий голосний основи;
- б) кінцевий приголосний основи;
- в) кінцевий голосний чи приголосний основи;
- г) кінцеве звукосполучення.

26. Іменники староукраїнської мови об'єднують

- а) у 4 типи відмінювання;
- б) у 5 типів відмінювання;
- в) у 6 типів відмінювання;
- г) у 7 типів відмінювання.

**Перелік теоретичних питань для підготовки
до семестрової підсумкової атестації:**

1. Історична граматики української мови як наука. Зв'язки історичної граматики української мови з іншими науками.
2. Джерела вивчення історії української мови.
3. Проблема походження української мови та її вирішення в різні історичні періоди.
4. Найважливіші пам'ятки письма XI–XVIII ст., у яких відбито риси живої української мови.
5. Періодизація історії української мови.
6. Наукове вивчення історії української мови.
7. Поняття про праслов'янську мову. Системи вокалізму та консонантизму праслов'янської і давньоукраїнської мов.
8. Склад і складоподіл у праслов'янській і давньоукраїнській мовах.
9. Історія носових е, о.
10. Зміна початкових ort-, olt-.
11. Розвиток повноголосся (зміна звукосполучень –tort-, -tolt-, -tert-, -telt-.
12. Зміни приголосних під впливом ј. Прокоментувати наслідки цих змін, відбиті в українській мові.
13. Три палаталізації задньоязикових приголосних під впливом голосних переднього ряду. Прокоментувати наслідки цих палаталізацій, відбиті в українській мові.
14. Зміна је в о на початку слова.
15. Історія звука һ (ять).
16. Історія ъ та ь, їх позиції.
17. Зміна ъ та ь у сполученні з плавними р та л.
18. Наслідки занепаду ь та ъ, що стосуються голосних.
19. Історичне пояснення чергування о, е з і в українській мові. Вставні і випадні о, е в укр. мові.
20. Наслідки занепаду ъ та ь, що стосуються приголосних.
21. Зміна е в о після шиплячих та ј в українській мові.
22. Приставні приголосні в праслов'янській та українській мовах.
23. Ствердіння і пом'якшення приголосних у процесі розвитку української мови.
24. Історичне пояснення чергування голосних звуків у сучасній українській мові.

25. Історичне пояснення чергування приголосних звуків у сучасній українській мові.

26. Іменник. Основні граматичні категорії іменника в історичному висвітленні.

27. Давні типи відмінювання іменників, які виділялися на основі суфіксів-детермінативів.

28. Процеси змішування та взаємодії давніх типів відмінювання іменників. Основні чинники становлення сучасних відмін в українській мові.

29. Історія відмінкових закінчень сучасної I відміни українських іменників.

30. Історія відмінкових закінчень сучасної II відміни українських іменників.

31. Історія відмінкових закінчень сучасної III відміни українських іменників.

32. Історія відмінкових закінчень сучасної IV відміни українських іменників.

33. Займенник. Історія особових займенників української мови. Становлення і розвиток особового займенника третьої особи.

34. Неособові займенники та історія їх форм.

35. Прикметник як частина мови, значення і розряди прикметників, їх словотвір.

36. Поділ прикметників за будовою. Історія іменних прикметників.

37. Історія займенникових прикметників в українській мові.

38. Історія ступенів порівняння прикметників.

39. Числівник. Значення, будова, відмінювання числівників в історичному висвітленні.

40. Історія сучасних груп прислівників української мови.

41. Історія службових частин мови та вигуків.

42. Дієслово. Історія основних граматичних категорій. Класифікація дієслівних основ.

43. Давні класи дієслів і сучасні дієвідміни української мови.

44. Історія особових форм дієслів теперішнього часу в українській мові.

45. Історія форм майбутнього часу. 46. Історія особових форм аориста.

47. Історія особових форм імперфекта.

48. Історія особових форм перфекта. 49. Історія особових форм плюсквамперфекта.

50. Історія дієслівних форм умовного способу в українській мові.

51. Історія особових форм наказового способу в українській мові.

52. Інфінітив та супін, їх історія.

53. Історія форм активних і пасивних дієприкметників в українській мові.

54. Способи вираження підмета в українській мові на різних етапах її історичного розвитку.

55. Способи вираження присудка в українській мові на різних етапах її історичного розвитку.

56. Засоби ускладнення простого речення в українській мові на різних етапах її історичного розвитку.

57. Конструкції з подвійними відмінками. Зворот «давальний самостійний».

58. Складнопідрядне речення, його види.

59. Складносурядне речення, його види.

60. Пряма мова. Особливості порядку слів на різних етапах формування української мови.

СХЕМИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ

Іменник

Слово в тексті, початкова форма, давній тип основи, рід, число, відмінок, первинне чи вторинне закінчення, синтаксична роль, сучасна відміна.

Займенник

Слово в тексті, початкова форма, група за значенням, рід, число, відмінок, первинна чи вторинна відмінкова форма, синтаксична роль.

Прикметник

Слово в тексті, початкова форма, членний чи нечленний, група за значенням, рід, число, відмінок, ступінь порівняння (для якісних прикметників), синтаксична роль.

Числівник

Слово в тексті, початкова форма, розряд за значенням, структурний тип, рід, число, відмінок, синтаксична роль, сучасна форма.

Дієслово

Слово в тексті, початкова форма, особова чи неособова форма, вид, спосіб, час, особа, число, клас за основою теперішнього часу (для дієслів минулого та майбутнього часу конкретизувати форму), синтаксична роль.

Кирилична азбука із числовим значенням букв

Літера	Назва літери	Звук	Числове значення	Літера	Назва літери	Звук	Числове значення
А, а	азъ	[а]	1	Х, х	хѣръ	[х]	600
Б, б	боукы	[б]	-	Ѡ, ѡ	отъ	[о]	800
В, в	вѣди	[в]	2	Ѣ	шта	[ш'т']	-
Г, г	глаголи	[г]	3	Ц, ц	ци	[ц']	900
Д, д	добро	[д]	4	Ч, ч	чрьвь	[ч']	90
Е, е	ксть	[е]	5	Ш, ш	ша	[ш']	-
Ж, ж	живѣте	[ж']	-	Ъ	еръ	[ѡ, -]	-
З, з	зѣло	[д'з']	6	Ы	еры	[ы]	-
И, и	земля	[з]	7	Ь	ерь	[ѣ, -]	-
І, і	иже	[і]	8	Ѣ	ять	[ѧ]	-
І, і	ижен	[і]	10	Ю	ю	[у, ју]	-
К, к	како	[к]	20	Ѧ	Ѧ	[а, ја]	-
Л, л	людик	[л]	30	Ѧ	Ѧ	[е, је]	-
М, м	мыслите	[м]	40	Ѧ	юсъ малъ	[ѣ]	900
Н, н	нашь	[н]	50	Ѧ	-	[е, је]	
О, о	онъ	[о]	70	Ж	юсъ	[ѣ]	-
П, п	покон	[п]	80		великъ		
Р, р	рыци	[р]	100	Ѧ	-	[ѣ, јѣ]	-
С, с	слово	[с]	200	Ѧ, Ѧ	кси	[кс]	60
Т, т	твърдо	[т]	300	Ѧ, Ѧ	пси	[пс]	700
Ѡ, ѡ, Ѹ	оукъ	[у]	400	Ѧ, Ѧ	Ѧнта	[ф]	9
Ф, ф	фрьтъ	[ф]	500	Ѧ, Ѧ	нжица	[і, и, в]	400

**Система голосних звуків староукраїнської мови
початкового періоду**

Піднесення	Ряд		
	<i>передній</i>	<i>середній</i>	<i>задній</i>
<i>високе</i>	[i] (и)	[и] (ы)	[y] (юу)
<i>середнє</i>	[e], [e] (ѧ), [ě] (ь), [ie] (ѣ)		[o], [o] (Ѡ), [ō] (ѡ)
<i>низьке</i>			[a]

**Літерне позначення приголосних звуків староукраїнської
мови задля реконструкції праслов'янських відповідників**

Губні	Язикові		
	передньоязикові	середньоязикові	задньоязикові
*b [б]	*d [д]	*j [й]	*g [г]
*p [п]	*t [т]		*k [к]
*v [в]	*z [з]		*ch [х]
*m [м]	*s [с]		
	*c [ц']		
	*ž [ж']		
	*č [ч']		
	*š [ш']		
	*dž [дж']		
	*n [н]		
	*l [л]		
	*r [р]		

Практичні завдання слугують для того, щоб:

✓ **Закріпити теоретичні знання** — перевірити, чи зрозумів здобувач освіти основні правила, поняття та закономірності, і навчити застосовувати їх на практиці.

🧠 **Розвивати мовленнєві вміння й навички** — навчитися правильно говорити, писати, аналізувати мовні явища, добирати форми слів, вимовляти звуки тощо.

🔍 **Формувати аналітичне мислення** — уміти спостерігати за мовою, робити висновки, помічати закономірності у фонетиці, морфології, синтаксисі.

💬 **Поглибити комунікативну компетентність** — вміти користуватися мовними засобами у різних ситуаціях спілкування.

✂️ **Розвивати самостійність і творче мислення** — під час виконання завдань здобувач освіти вчиться досліджувати, порівнювати, робити узагальнення.

🎯 **Контролювати рівень засвоєння матеріалу** — практичні вправи показують, що потрібно повторити або пояснити докладніше.

Тестові завдання — це ефективний інструмент контролю й самоперевірки та удосконалення навчальних досягнень, який допомагає об'єктивно оцінити рівень засвоєння знань, умінь застосовувати їх на практиці та виявити прогалини у навчанні.

Тестові завдання потрібні для того, щоб:

✓ **Перевірити рівень засвоєння знань** — вони дають змогу швидко визначити, наскільки добре здобувач освіти розуміє вивчений матеріал.

🧠 **Оцінити вміння застосовувати знання на практиці** — тест перевіряє не лише запам'ятовування фактів, а й уміння використовувати правила, аналізувати мовні явища, робити висновки.

🎯 **Забезпечити об'єктивність оцінювання** — усі учасники проходять однакові запитання, що зменшує суб'єктивний вплив викладача.

🕒 **Економити час** — за короткий проміжок можна перевірити великий обсяг матеріалу.

🔍 **Виявити прогалини у знаннях** — результати тестування допомагають побачити, які теми потребують повторення чи додаткового пояснення.

💪 **Стимулювати самоконтроль і самоосвіту** — тестові завдання мотивують готуватися, систематизувати знання та перевіряти себе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Морфологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2014. 248 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Граматика української мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
3. Денисюк В. В. Історична граматика української мови: збірник вправ і завдань : навчальний посібник / В. В. Денисюк ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : ВПЦ «Візаві», 2020. 132 с.
4. Ковальчук М. С. Історична граматика української мови. Практикум : навч. посіб. / М. С. Ковальчук, Г. А. Онищенко; М-во освіти і науки, Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка». 2-ге. вид., перероб. та доп. Дніпро : НТУ «ДП», 2020. 67 с.
5. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 248 с.
6. Купчинська Зоряна, Пілецький Володимир. Історична граматика української мови. Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Львів, 2014. 295 с.
7. Павленко Л. П. Історична граматика української мови: навч. посіб. Луцьк, 2010. 208 с.
8. Слободинська Т. С. Історична граматика української мови. Модульний курс : посіб. для студ. 2 курсу : (галузь знань 0203 Гуманітарні науки, напрям підготов. 6.020303 Філологія. Укр. мова та л-ра). Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. 305 с.

Допоміжна література

1. Бойко В. М. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2014. 248 с.
2. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Київ: Вид. дім "КМ Академія", 2009. 153 с.
3. Брус М. П. Історична граматика української мови: у 3 частинах: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. Ч. I. 184 с.; Ч. II. 92 с.; Ч. III. 92 с.

4. Булаховський Л. А. Питання походження української мови: історичний коментар до української мови / ред. І. К. Білодід. Вибрані праці: в 5 т. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1977. 632 с.

5. М. Вербовий. Історична граматика української мови: Збірник вправ та текстів / Навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету всіх форм навчання. Кривий Ріг, 2018. 37 с.

6. Гримашевич Г. Способи вираження присудка в актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року. Філологічний часопис. 2022. Вип. 2 (20). С. 27–35. (<https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2022.268643>)

7. Зелінська О. Ю., Денисюк В. В. Синтаксис нумератива у щоденниковому дискурсі української мови початку XVIII ст. Dynamics of the development of world science. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Vancouver, Canada. 2020. Pp. 437–446. (<https://dspace.udpu.edu.ua/handle/123456789/12579>)

8. Колоїз Ж. Історична фонетика і граматика української мови : навч. посібник. Кривий Ріг : ФОП Маринченко С. В., 2023. 244 с.

9. Павленко Л. П. Історична граматика української мови. Луцьк: 2010. 206 с.

10. Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови. Мовознавство: доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі українців / відп. ред. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 2002. С. 268–272.

11. Півтрак Г. П. Історико-лінгвістична славістика: вибрані праці. Київ: Наук. думка, 2015. 512 с.

12. Царалунга І. Синтаксичні особливості Вишнівської актової книги XVII ст. Актуальні проблеми філології та перекладознавства : збірник наукових праць. Вип. 16. Хмельницький, 2019. С. 206–211
(<https://elar.khmnpu.edu.ua/handle/123456789/7813>).

13. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови. пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленко. Харків: АКТА, 2002. 1054 с.

Інформаційні ресурси, у т.ч. в мережі Інтернет

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(<http://www.nbuv.gov.ua>)

2. Лінгвістичний портал з української мови (<http://www.mova.info>)

3. <https://kremped.edu.ua/moodle/course/view.php?id=891>